ուժերը՝ միասնական ճակատով պայքարելու ժողովրդի ազատության մեծ գործի համար։ Բայց գաղափարական ու քաղաքական հայացքների շփոթը, կազմակերպական տարանջատության արգելքը հաղթահարելու ուժ չունեցան հայ ազգային քաղաքական կուսակցությունները։ Ներազգային համերաշխության միասնական ճակատ ստեղծելու հարցում դրսևորվում էր այդ կուսակցությունների սահմանափակ մտայնությունը։

1908 թ. արևմտահայության միջավայրում արմենական կազմակերպության հիմքի վրա ձևավորվեց մի նոր քաղաքական կուսակցություն, որը հանդես եկավ «Հայ սահմանադրական ռամկավար կուսակցություն» անունով։ Կուսակցությունն իր ծրագրային պահանջները ձևակերպելիս ելակետ էր ընդունել արևմտաեվրոպական սահմանադրական բուրժուական պառլամենտարիզմի սկզբունքները, նպատակ ունենալով դրանք «պատշաճել Թուրքիո իրականությանը»[40]։

Կուսակցությունն իր հիմնադրման մասին պաշտոնական հայտարարության մեջ նշել էր, որ թեկուզ և գիջումների գնով, պետք է «ձգտել գլուխ բերելու անջատ գործող քաղաքական կուսակցությունների ջանքերի միավորումը՝ Արևմտյան Հայաստանում վարչական բարենորոգումներ մտցնելու համար, հիմնված եվրոպական պետությունների կողմից ճանաչված միջազգային դաշնագրերի վրա»[41]։ Բայց շուտով փորձը ցույց տվեց, որ այդ կուսակցություններից ոչ մեկն ի վիճակի չէր հայ ժողովրդի ազատագրության գործը ղեկավարելու և արդյունավետ վախճանի հասցնելու համար։

5. ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԻ ՎԵՐԵԼՔՆ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 1905—1908 ԹԹ.

1905—1907 ԹԹ. ռուսական առաջին բուրժուադեմոկրատական հեղափոխությունը խոր ազդեցություն թողեց Եվրոպայի ու Ասիայի մի շարք երկրների հեղափոխական-ազատագրական պայքարի զարգացման վրա։ Վ. Ի. Լենինը նշում էր, որ «1905 թ. ռուսական շարժումից հետո դեմոկրատական հեղափոխությունն ընդգրկել է ողջ Ասիան՝ Թուրքիան, Պարսկաստանը, Չինաստանը։ Աճում է խմորումն անգլիական Հնդկաստանում»[42]։

Իմանալով Պետերբուրգի իրադարձությունների մասին, Աբդուլ Համիդը ձեռնարկեց մի շարք միջոցառումներ, որպեսզի հեղափոխական տրամադրությունները Ռուսաստանից չթափանցեն Թուրքիա։ Նրա անձնական քարտուղարի վկայությամբ, սուլթանը կորցրեց քունը, երբ իմացավ, որ «Իշխան Պոտյոմկին» զրահանավը կարմիր դրոշակ պարզած, լողում է Սև ծովում։ Համիդը կարգադրեց թույլ չտալ, որ «խռովարարները» մոտենան թուրքական ափերին, մանավանդ անցնեն Բոսֆոր-Դարդանելով»[43]։ Բայց հակառակ նրա ցանկության, ռուսական հեղափոխությունը ներթափանցում էր Թուրքիա ու բռնակալության դեմ ոտքի հանում ճնշված ու կեղեքված զանգվածներին։ Այն

---

40 Արտակ Դարբինյան, Հայ ազատագրական շարժման օրերին, Փարիզ, 1942, էջ 192։

41 Նույն տեղում, էջ 186։

42 Վ. Ի. Լենին, Երկ, հ. 23, էջ 177։

43 Ю. А. Петросян, Младотурецкое движение, М., 1971, стр. 271.

արագացրեց ու ակտիվացրեց ազատագրական շարժումներն ինչպես կայսրության այլ շրջաններում, այնպես էլ Արևմտյան Հայաստանում։

Դեռ 1905 թ. մարտին Բիթլիսի հայերն ըմբոստացան կառավարության հարկային քաղաքականության, իսկ մեկ ամիս անց՝ սննդամթերքների թանկության դեմ[44]։ Ամբոխը շարժվեց կառավարչություն և պահանջեց անհապաղ իջեցնել գները։ Կուսակալը դրությունից դուրս գալու համար ստիպեց հայ վաճառականներից մեկին վաճառել իր ամբարած 4000 կոտ ցորենը ցածր գներով։ Բայց դա չմեղմեց վիճակը։ Քաղաքացիների զժգոհությունը գնալով աճեց։ Փողոցներում, անգամ կուսակալի դրասենյակի պատերին երևացին թռուցիկներ, որոնք բացատրում էին, որ ներկա սովը հայ գյուղացիության տնտեսական քայքայման արդյունք է՝ առաջացած կառավարության հայախույս քաղաքականությունից։ Այնուհետև կոչ էր արվում քաղաքի բոլոր բնակիչներին միասնաբար պայքարել կառավարության դեմ։

Շուտով ոտքի կանգնեց նաև քաղաքի մահմեդական բնակչությունը։ 1905 թ. մայիսի 1-ին կանանց բազմությունը շարժվեց դեպի կառավարչատուն և պահանջեց կարգավորել պարենամթերքների գները։ Կուսակալը կամենալով շարժումը վերածել ազգամիջյան կռիվների, կարգադրեց բռնագրավել հայերի հացն ու բաժանեց մահմեդականներին[45]։ Բայց նրա փորձն ապարդյուն անցավ։

Բիթլիսցիների հաջորդ ելույթը տեղի ունեցավ 1905 թ. հուլիսի 26-ին, երբ կառավարության պահանջով կուսակալը փորձեց հավաքել նոր հարկը[46], որը պետք է գանձեր դեռ մարտին, բայց վախենալով քաղաքացիների ընդվզումներից, առժամանակ հետաձգել էր։ Բիթլիսի հայ և մահմեդական բնակիչները հրաժարվեցին նոր հարկից և բազմաթիվ բողոքի հեռագրեր ուղարկեցին մայրաքաղաք։ Սակայն կուսակալը այդ հեռագրերը կալանքի տակ դրեց[47]։

Ժողովրդական ընդվզումները Բիթլիսում ավելի մեծ չափով ծավալվեցին 1907 թ. ամռանը և կրկին ուղղված էին կառավարության հարկային քաղաքականության ու սննդամթերքների թանկացման դեմ։ Հունիսի 9-ին 500 մահմեդականներ՝ զինված փայտերով ու երկաթներով, շարժվեցին պաշտոնի շարաշահումների և կաշառակերության մեջ մեղադրվող կուսակալի բնակարանը, դուրս քաշեցին նրան փողոց և ծեծելով տարան կառավարչատուն։ Ապա հեռագրով պահանջեցին կառավարությունից հեռացնել կուսակալին իր պաշտոնից[48]։ Ասպետամբները երեք օր քաղաքը պահեցին իրենց ձեռքում։ Հետագայում տարբերն այդ ժամանակամիջոցում կրկին փորձեցին շարժումը վերածել հայկական կոտորածների, բայց նրանք վերստին անհաջողություն կրեցին։

---

44 Տե՛ս Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության արխիվ, ֆ. «Քաղարխիվ», 1905, ց. 482, գ. 539, թ. 49։

45 Տե՛ս նույն տեղում։

46 1905 թ. կառավարությունը սահմանել էր, որ յուրաքանչյուր աշխատող, ներառյալ նաև պաշտոնյաները ու զինվորականները, պարտավոր են ամեն ամիս պետությանը վճարել իրենց երեք օրվա աշխատավարձը։

47 Տե՛ս ՌԱՔԱ, ֆ. «Քաղարխիվ», 1905, ց. 482, գ. 539, թ. 138—140։

48 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 541, թ. 113։

վերջապես սուլթանը 1907 թ. հունիսի 12-ին ստիպված եղավ պաշտոնազրկել Բիթլիսի կուսակալին։

Հեղափոխական ընդվզումներ բռնկվեցին նաև Դիարբեքիրում։ Ամբոխն այստեղ սկզբում ծառացավ տիրող անապահովության դեմ, պահանջելով պատժել ոճրագործ Իբրահիմ փաշային։ 1907 թ. նոյեմբերին դիարբեքիրցիները խնդիր դրին նաև կուսակալի պաշտոնից հեռացնել Աթա բեյին։ Կառավարությունն ստիպված կատարեց այդ պահանջը։

1908 թ. սկզբներին Դիարբեքիրում ծայր առավ ժողովրդական նոր շարժում՝ ուղղված կառավարության հարկային քաղաքականության դեմ։ Շարժման մասնակիցները համարյա բացառապես մահմեդականներ էին։ Բազմությունը հեռագիր ուղարկեց մայրաքաղաք, պահանջելով՝ իջեցնել հարկերի չափը[49]։

Հեղափոխական դեպքերն ավելի ցայտուն արտահայտվեցին Էրզրումում։ Սուլթանի քաղաքականությունից դժգոհ մահմեդական վաճառականներն ու կապալառուները դեռևս 1906 թ. սկզբներին ստեղծեցին «Ջանվերիր» («Հոգի տվող») կազմակերպությունը և իրենց ձեռքը վերցրին քաղաքի բնակչության տարբերային հուզումների ղեկավարությունը։ Շուտով սրանց հարեցին նաև թուրքական մի շարք պաշտոնյաներ, անգամ ժանդարմներ, որոնք երկար ժամանակ աշխատավարձ չէին ստացել։ Մարտի 5-ին ջանվերիրները Էրզրումում ցույց կազմակերպեցին կուսակալ Նազիմ փաշայի տան առաջ։ Դրությունից դուրս գալու համար կուսակալը խոստացավ կատարել նրանց պահանջը[50]։ Բայց մարտի 8-ին, երբ լուր ստացվեց, որ Նազիմ փաշան խաբել է ժողովրդին, ամբոխը կրկին ոտքի կանգնեց։ Ջանվերիրներն այս անգամ պահանջեցին նաև կուսակալի վտարումը։

Բազմությունը մարտի 15-ին գրավեց հեռագրատունը, կտրեց կուսակալի կապը հեռագրատան հետ և նոր հեռագիր ուղարկեց մայրաքաղաք։ Մարտի 16-ին Նազիմ փաշան զորք հանեց ամբոխի դեմ, բայց զինվորները չկրակեցին։ Ջանվերիրները քաղաքը վերցրին իրենց ձեռքը և բնակչության պաշտպանությունն ստանալու համար կոչ արեցին չվճարել նոր հարկը[51]։ Սուլթանն ստիպված եղավ Էրզրումի կուսակալին տեղափոխել Դիարբեքիր, իսկ այնտեղի կուսակալին՝ Էրզրում։

1906 թ. ապրիլի 16-ին մայրաքաղաքից հանձնաժողով եկավ Էրզրում՝ մարտյան դեպքերը քննելու համար։ Այն քննությունն այնպես էր վարում, որ քաղաքի շարժումները կապվեին հայերի հետ ու այդ հիման վրա ստեղծվեր հայկական նոր սպանդ[52]։ Սակայն մահմեդականները հայտարարեցին, որ իրենք գործել են բոլորովին ինքնուրույն, իսկ հայերը հեռու են եղել։ Մայիսի 3-ին հանձնաժողովը չհասնելով իր նպատակին, մեկնեց Կ. Պոլիս։

Էրզրումցիների համառ ու համերաշխ պայքարը տվեց իր արդյունքը. կառավարությունը պաշտոնազրկեց կուսակալ Շևքեթ փաշային և նրա փոխարեն նշանակեց Նուրի բեյին։ Ապա վերացրեց մահմեդականների անձնական հարկն

49 Տե՛ս «Վտակ», 1908, № 47, 73։
50 Տե՛ս ԹԱՔՌ, ֆ. «Բաղարխիվ», 1906, գ. 1642, թ. 25—28։
51 Տե՛ս ՎՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 71, գ. 7, թ. 51—53։
52 Տե՛ս նույն տեղում, թ. 106—108։

ու անասնահարկը, իսկ քրիստոնյաների՝ զինվորական հարկը[53]։ Ներքնախավերը պահանջեցին նաև դեմոկրատական այլ միջոցառումներ։ Սակայն ապրստամբների միասնական ճակատը աստիճանաբար ճեղքվեց և այդ ճեղքվածքն ավելի խորացավ, երբ ոմանք մահմեդականները փորձեցին ավելի սեղմել քրիստոնյաների իրավունքները, պահանջելով նրանց դատարանների փոխարինումը մահմեդական ընդհանուր դատարանով՝ շարիաթով[54]։

1907 թ. օգոստոսին ընդվզումները էրզրումում կրկին բռնկվեցին, որոնք ուղղված էին գների բարձրացման դեմ։ Հացավաճառները օգտվելով տիրող սովից, մեկ կոտ ցորենի գինը 25-ից հասցրել էին 50 փարայի։ Ամբոխը հաշվեհարդար տեսավ հացավաճառների հետ։ Զինվորներն ու ոստիկանները չհամարձակվեցին միջամտել։ Ժողովրդական ցասումից սարսափած հացավաճառները ստիպված հացի գինն իջեցրին 30 փարայի[55]։

1907 թ. աշնանը քաղաքում հուզումները դադարեցին։ Արդուլ-Համիդը սկսեց հաշվեհարդար տեսնել ըմբոստացողների հետ։ Կիրառվեցին մասսայական ձերբակալություններ ու հետապնդումներ։ Բանտ նետվեցին շարժման բազմաթիվ մասնակիցներ։ 1908 թ. հունվարի 28-ին քաղաքի քրեական դատարանը լսեց 99 ձերբակալվածների գործը. դրանցից 8-ին դատապարտեց մահապատժի, 68-ին՝ տարբեր ժամանակվա բանտարկության[56]։

Վանում ընդվզումները ծավալվեցին 1906 թ. գարնանը։ Քաղաքի փողոցներում ու հրապարակներում երևացին թռուցիկներ, որոնք կոչ էին անում մահմեդականներին պայքարի սլաքն ուղղել ընդդեմ կառավարության։ Թռուցիկներից մեկում ասվում էր. «մենք մինչև այժմ կուրորեն ենթարկված լինելով կառավարության հարստահարությանց ու ճնշումներուն, կը կարծեինք, թե արդեն այս էր մեր ճակատագիրը՝ որուն մինչև վերջ պարտավոր ենք հնազանդիլ։ Իսկ այժմ բացված են մեր մտքերն ու աչքերը, և մենք ալ ենթարկվելով հայերու վիճակին ու բախտին, կը ձայնակցենք անոնց բողոքներուն... Անուղղակի տուրքերը, դատարանական զեղծումները, կաշառակերությունները ու ամբողջ պաշտոնական խայտառակությունները մեր ժողովուրդը ծայր աստիճան թշվառության ու հետամնացության մատնեցին՝ որոնց այլևս չենք կարող դիմանալ»[57]։

Ոստիկանները պոկում էին թռուցիկները, հավաքում ու ոչնչացնում էին դրանք, ձերբակալում կասկածելիներին ու բանտ նետում։ Այնուհետև, ցանկանալով ողջակիզել «խառնվարարներին» ու դրանով արմատախիլ անել այդ բողոքները, իշխանությունները 1906 թ. հուլիսի 1-ին հրդեհեցին բանտը։ Դա ավելի բորբոքեց զանգվածների ցասումը և նոր ընդվզումների առիթ ծառայեց։ 1907 թ. հունվարի 29-ին Վանի հայ բնակչությունը դիմեց Կ. Պոլսի պատրիարքին, խնդրելով միջնորդել կառավարության առաջ մեղմելու հարկային ճնշումները։ Բ. դուռը մերժեց պատրիարքարանի միջնորդությունը.

---

53 Տե՛ս ՌԱՔԱ, ֆ. «Քաղաքական», գ. 1643, թ. 56։
54 Տե՛ս նույն տեղում, թ. 86։
55 Տե՛ս ՎՍՍՀ ԿՊԳԱ, ֆ. 521, ց. 9, գ. 8, թ. 22—25, «Մշակ», 1907, № 134—135։
56 Տե՛ս ՌԱՔԱ, ֆ. «Կ. Պոլսի դեսպանություն», 1908, գ. 2676, թ. 16—17։
57 «Հնչակ», 1906, № 6, էջ 54։

սակայն փորձելով խուսափել դեպքերի բարդացումից, 1907 թ. սեպտեմբերին պաշտոնազրկեց կուսակալին։

Դեռ չէին վերջացել հակակառավարական այդ ընդվզումները, երբ Վանի մի շարք արհեստանոցներում բռնկվեց բանվորների ու աշակերտների շարժումներն իրենց տերերի դեմ։ 1907 թ. հոկտեմբերին կահույքագործները գործադուլ հայտարարելով՝ պահանջեցին աշխատավարձի բարձրացում և դրժբախտ դեպքերի կամ պատահարների փոխհատուցում[58]։ Համարյա նույն ժամանակ Վանում գործադուլ հայտարարեցին նաև կոշկակարները։ Համառության շնորհիվ նրանք հասան մի շարք նվաճումների (կրկնապատկվեց աշխատավարձը, կրճատվեց աշխատանքի տևողությունը, նշանակվեց վարձատրություն նաև այն դեպքում, երբ գործավորները պարապ էին մնում տերերի մեղքով)։

1905—1908 թթ. հեղափոխական տրամադրությունները թափանցեցին Արևմտյան Հայաստանի նաև մյուս քաղաքները։ Սվազում նրանք ստիպեցին կառավարությանը վերացնել նոր հարկը[59], իսկ Խարբերդում հարկադրեցին ձեռնարկատերերին բարձրացնել բանվորների աշխատավարձը[60]։ Կյուրինում 1907 թ. գործադուլ հայտարարեցին շուրջ 2000 կտավագործներ և պահանջեցին տնտեսական վիճակի բարելավում։ Երբ պայքարն ընդունեց համառ բնույթ, ձեռնարկատեր-վաճառականները որոշ զիջումներ կատարեցին[61]։

Քաղաքների հետ միաժամանակ մասսայական շարժումներ ծավալվեցին նաև Արևմտյան Հայաստանի գյուղերում։ Կարճկանում գյուղացիները 1905 թ. գարնանը բողոքելով Մուսա բեյի ոտնձգությունների դեմ, պահանջեցին հեռացնել նրան իրենց գավառից։ Սակայն իշխանությունները զանց առան նրանց պահանջը, իսկ Մուսա բեյը վրեժխնդիր եղավ բողոքողներից։ Վանի սանջակի Կուռաբաշ գյուղի բնակիչները 1907 թ. սկզբներին ծառացան պետական հարկերի ծանրության դեմ[62]։

Թիմարի գավառի Ալյուր գյուղի հայերը նույն թվականի փետրվար-մարտ ամիսներին ներկայացան Վան և, գանգատվելով հարկահանների վայրագություններից, պահանջեցին պատժել նրանց։

Խնուսում 1907 թ. մայիսին ըմբոստացան հայաբնակ մի շարք գյուղեր և պահանջեցին դադարեցնել մուհաջիրների բնակեցումը իրենց գավառում։ Նույն ժամանակ կառավարության հարկային հարստահարումների դեմ դուրս եկան նաև Արաղալի Նոր գյուղի բնակիչները։ Սակայն իշխանությունները ճնշեցին նրանց շարժումը, իսկ ղեկավարներին բանտարկեցին։

1907 թ. մայիսին թուրքական ռեժիմի դեմ ըմբոստացան Բուլանըխի հայաբնակ գյուղերը։ Նրանց գյուղապետներն ու քահանաները մեկնեցին Բիթլիս և պահանջեցին կուսակալից՝ կամ սանձահարել պաշտոնյաներին, զինվորներին, աղաներին ու նրանց հրոսակներին և թեթևացնել իրենց վիճակը, կամ

58 Տե՛ս «Մշակ», 1907, № 148։
59 Տե՛ս ՎՍՍՀ ԿԹՊԱ, ֆ. 71, գ. 7, թ. 60։
60 Տե՛ս Վահե Հայկ, Խարբերդը և անոր ոսկեղեն դաշտը, էջ 616—617։
61 Տե՛ս «Երկրի ձայն», 1907, № 70, էջ 4—5։
62 Տե՛ս «Հնչակ», 1907, № 2, էջ 19։

Բույլ տալ գաղթելու Կովկաս։ Սակայն կուսակալը կարգադրեց բողոքողներին ծեծելով քշել իրենց գյուղերը[63]։

1907 թ. ամռանը թուրքական ոստիկանությունը զենք փնտրելու պատրվակով ներխուժեց Մուշի սանջակի Հերկերտ գյուղը և գյուղապետ Սլոյից պահանջեց հանձնել զենքերը։ Մերժում ստանալով ոստիկանները ծեծեցին նրան։ Ազատվելով ոճրագործների ձեռքից, Սլոն իր համախոհներով բարձրացավ լեռը և կռիվ սկսեց նրանց դեմ։ Մի քանի անգամ նա ետ շպրտեց թշնամու գերազանց ուժերը, սակայն չկարողանալով դուրս գալ պաշարումից, իր զինվորների հետ միասին ընկավ քաջի մահով։

1908 թ. փետրվարին Սասունի, Բուլանըխի, Վարդոյի, Ախլաթի և Մոտկանի բազմաթիվ գյուղերի ներկայացուցիչներ դնացին Բիթլիս, բողոքելու պաշտոնյաների ու աղաների վայրագությունների դեմ։

Քրդիում մի շարք գյուղերի բնակիչներ Հազատան գյուղի հայերի նախաձեռնությամբ ու ղեկավարությամբ 1908 թ. ընդվզեցին իրենց աղայի դեմ[64]։

1908 թ. ձմռանը ոտքի ելան նաև Ապլչնազի Առնե գյուղի հայերը։ Նրանք պահանջեցին Հյուսեին փաշայից պետական տասանորդը հավաքելիս սահմանվածից ավելին չվերցնել։ Սակայն փաշան, ի պատասխան այդ «հանդգնության», սպանեց բողոքողներից երեքին։ Այն ժամանակ գյուղացիները դնացին Վան և պահանջեցին պատժել հանցագործին։ Առնեցիները 6—8 ամիս բախեցին իշխանությունների դռները և արդյունքի չհասան[65]։

Գենջում 1908 թ. ապրիլին գյուղացիներն ըմբոստացան համիդեական գնդերի վայրագությունների դեմ։ Գենջեցիներին հանգստացնելու համար կուսակալը կարգադրեց կազմել հատուկ հանձնաժողով և ուսումնասիրել նրանց բողոքը։ Սակայն հանձնաժողովի նախագահը, մեծ գումար ստանալով համիդեականներից, հայերի բողոքներն անհիմն համարեց և մի քանիսին էլ հանձնեց ոստիկանությանը[66]։

Բացի նշված շրջաններից, արևմտահայ գյուղացիական ելույթներ տեղի ունեցան նաև երկրի այլ վայրերում։ Հատկանշական է, որ մի շարք տեղերում հայ գյուղացիներին միանում էին նրանց հարևան թուրքերն ու քրդերը և համատեղ պայքարում համիդյան բռնապետության դեմ։ Այսպես, Զմշկածագում 1907 թ. սեպտեմբերին հայ ու թուրք գյուղացիները հարձակվեցին գավառապետի վրա և վռնդեցին կառավարչատնից։ Վանի գավառում նրանք ցույցի դուրս գալով, բողոքեցին կառավարության հարկային հարստահարումների և պաշտոնյաների կամայականությունների դեմ։ Նման պայքար հայ ու թուրք գյուղացիները ծավալեցին նաև Մուշի դաշտում, Բաբերդի գավառակում և այլ վայրերում[67], իսկ Դիարբեքիրի շրջակայքում 1907 թ. աշնանը նրանք միասնաբար ոտքի ելան տխրահռչակ Իբրահիմ փաշայի ասպատակությունների դեմ[68]։

---

63 Տե՛ս «Դրոշակ», 1907, № 6—7, էջ 91

64 Տե՛ս «Վտակ», 1908, № 28։

65 Տե՛ս «Մշակ», 1908, փետրվարի 2։

66 Տե՛ս ԹԱՔԱ, ֆ. «Քաղաքական», 1908, ց. 482, թ. 46, 52։

67 Տե՛ս ԹԱՔԱ, ֆ. «Կ. Պոլսի դեսպանությունը», 1907, ց. 517, գ. 1400 բ, թ. 3, «Վտակ», 1908, № 70։

68 Տե՛ս ԹԱՔԱ, ֆ. «Քաղաքական», 1907, ց. 482, գ. 541, թ. 276։

Այդուհանդերձ, 1905—1908 թթ. Արևմտյան Հայաստանում տեղի ունեցող ժողովրդական ընդվզումների ժամանակ քաղաքի աշխատավորության պայքարը իբրև կանոն կտրված էր գյուղացիական ու զինվորական հուզումներից։ Երկրի պրոլետարիատը դեռ չէր կազմակերպվել որպես քաղաքական ուժ։ Գյուղացիական ելույթները կրում էին տարերային բնույթ, ունեին տեղական նշանակություն և հանդես էին գալիս իրարից անջատ-անջատ։ Չնայած այդ բոլորին Արևմտյան Հայաստանի աշխատավորները հասան որոշ արդյունքի, ստիպելով կառավարությանը որոշ չափով թեթևացնել հարկային բեռը, փոփոխել ատելի կուսակալներին և այլ պաշտոնյաներին, իջեցնել պարենամթերքների գները և այլն։

Արևմտյան Հայաստանի աշխատավորության ելույթները, հանդիսանալով XX դարի սկզբին Թուրքիայում ծավալված սոցիալական ու ազգային-ազատագրական պայքարի բաղկացուցիչ մասը, նպաստեցին արյունարբու Աբդուլ Համիդ II տապալմանը։